

Hva gjør miljøterapi til terapi?

Artikkelen er tidligere publisert i *Fontene* 9/2009 og gjengis her med forfatterens og Fontenes tillatelse

Noe av det som spesifikt kjennetegner miljøterapi er terapeutens relasjon til individet som trenger samværet, tiden og miljøet som faktorer og spontan bruk av det som skjer i individets her og nå-situasjon.

Miljøterapi er en terapeutisk form som har eksistert i over 50 år og kan være vanskelig å definere entydig. Miljøterapi har sitt utspring i institusjonsbehandling og blir ofte forbundet med virksomhet i ulike institusjoner der arbeid med barn, ungdom, voksne og personer med psykisk utviklingshemning står i sentrum. Miljøterapi og institusjonsbehandling er likevel ikke det samme. Når miljøterapeuter skal forklare hva de driver med, ender mange opp med å fortelle at de arbeider etter atferdsterapeutiske, kognitive, systemiske eller psykodynamiske prinsipper. Samtidig er det ikke tilstrekkelig å fremstille miljøterapi som noe som eksisterer kun i kraft av andre terapeutiske perspektiver og retninger. I tråd med denne oppfatningen er det dermed interessant å se på hvordan miljøterapi forholder seg til andre terapiretninger, og samtidig hva som gjør miljøterapi til en egen terapeutisk form. I denne artikkelen ønsker vi derfor å sette fokus på følgende spørsmål: Hva gjør miljøterapi til terapi? Er det mulig å identifisere noen prinsipper/elementer som er miljøterapiens egne?

Forfatterne av denne artikkelen har jobbet med miljøterapi i mange år og har i tillegg drevet en videreutdanning i miljøterapi ved Regionsenter for barn og unges psykiske helse, i samarbeid med Høyskolen i Oslo. Vi har ulike erfaringer fra å bruke miljøterapi som en terapeutisk tilnærming både i og utenfor institusjon.

Miljøterapi i det store psykoterapilandskapet

Miljøterapi åpner for muligheten til å la seg inspirere av ulike terapeutiske retninger. For å utøve denne terapeutiske retningen behøves det kompetanse og ferdigheter innenfor et bredt og nyansert teoretisk og metodisk spekter. Dette er en av miljøterapiens sterke sider, og kanskje har dette også vært en av miljøterapiens utfordringer. Miljøterapi kan framstå som noe som ikke er definert i seg selv, og som ikke innehar egne terapeutiske prinsipper. Derfor er det interessant å se på hvordan miljøterapi kan plasseres i det store psykoterapilandskapet.

Det er ulike måter å definere psykoterapi på og ulike måter å se på hvordan de ulike terapeutiske retningene påvirker hverandre. Sundet (2004) har pekt på at psykoterapi er en «overskrift over alt arbeidet vi gjør med mennesker som har psykiske plager». Under denne overskriften gjemmer det seg mange terapeutiske retninger som er likestilt med hverandre. På denne måten kan man se for seg et stort felt hvor vi blant annet møter familierterapi, kognitiv terapi, narrativ terapi, psykoanalyse, kunst- og uttrykksterapi, musikkterapi, miljøterapi og mange andre retninger likestilt med hverandre. Denne generelle inndelingen kan videre splittes i spesifikke tilnærminger innen de ulike terapiretninger. Poenget her er ikke å lage diskusjon om den ene terapiretningen er overordnet eller underordnet den andre, men heller se på psykoterapi som et stort fagfelt, der terapeuter benytter seg av ulike tilnærminger, ofte også i kombinasjon med hverandre. På denne måten er miljøterapi en egen tilnærming som har noe spesifikt ved seg, samtidig som den også fletter inn tanker og ideer fra de andre terapiretningene, for best mulig å kunne «sy sammen» en tilnærming som passer best for den enkelte klient.

Terapeutisk samvær

Volden (2007) har sett på psykoterapi ut fra brukerens perspektiv. Volden peker på at det klientene faktisk har behov for, er samvær. Det er ikke samtale som gjør folk friske, men ferdigheter og kunnskap om hvordan man kan komme tilbake til hverdagen. Dette perspektivet på terapi kombinert med vårt syn på miljøterapi, gjør at man kan si at miljøterapi kan bidra til et terapeutisk *samvær*, fremfor den terapeutiske *samtalen*. Slik vi ser det åpner miljøterapi nettopp for muligheten til at klient og terapeut kan være sammen, gjøre aktiviteter sammen, jobbe med utfordringer og mestring, tilknytning og selvbilde, uten at det nødvendigvis er samtalen som utgjør hovedfokuset i prosessen. I *samværet* kan det gis både tid og rom, struktur og tilgjengelighet, relasjon og grenser, som klienten kan benytte seg av i sin utvikling. Fokus i miljøterapi ligger i treningen på ferdigheter, og at disse skal kunne overføres til livet «der ute». For at miljøterapi skal kunne ha sin optimale effekt, er det nødvendig å arbeide på en slik måte at man oppnår overførbarhet fra det terapeutiske rommet til klientens hverdag, slik klienten selv opplever den. Samtidig gir miljøterapien i sin særegne form mulighet til å ha fokus på det som skjer spontant i øyeblikket (Stern

2007). Slik er miljøterapien gjennom sin samværsform terapeutisk.

Definisjoner og implikasjoner

Det eksisterer ulike definisjoner på miljøterapi. Disse er tildels sammenfallende og tildels forskjellige. Et gjennomgående tema ved flere av dem er tilrettelegging og systematikk i arbeidet (Bechgaard 1995, Kvaran 1996, Larsen og Selnes 1975). Disse to elementene peker på en profesjonell holdning og et ansvar fra terapeutens side. De knyttes også til organisasjonens ansvar for å muliggjøre terapeutisk effekt. For at miljøterapi skal realiseres, må den terapeutiske virksomheten planlegges. Systematikken kan være av ulik type og form. Det dreier seg om alt fra konkrete planer knyttet til én klient, til større og overordnede strukturer som ivaretar helhet, gruppen og de langsiktige prosessene.

Videre sier flere av definisjonene også noe om *målgruppe*, og det er et sentralt poeng at miljøterapi rommer både individ og gruppe. Der miljøterapi benyttes overfor en gruppe, vil gruppen ha betydning for individet, og individet ha betydning for gruppen. De miljøterapeutiske strukturene kan benyttes strategisk for å utnytte potensialet som ligger i gruppen, samtidig som individet skal få rom og mulighet til utvikling og endring. På bakgrunn av dette kan miljøterapi forstås som en systemisk tilnærming. Systemisk tenkning er opptatt av at mennesker er en del av ulike systemer. Den peker på at en endring som skjer i et system påvirker de andre systemene rundt, samt at delene i et system påvirker hele systemet (Hårtveit og Jensen 2004). Betydningen av kontekst og betydningen av forskjeller som kan bidra til endringer er miljøterapiens hovedanliggender, og i miljøterapi ses individet som en del av en større sammenheng.

Også når det gjelder miljøterapiens innhold bidrar definisjonene med tildels sammenfallende momenter. Larsen og Selnes (1975) vektlegger at miljøterapi handler om å fremme muligheter for mestring, læring og personlig ansvar. Dette peker på et viktig moment; miljøterapeuten skal ikke behandle klienten, men bidra til at klientens egne muligheter kan realiseres. Utvikling og endring kommer innenfra. Miljøterapeutene skal ta utgangspunkt i klientens ståsted og ressurser og bruke disse i samspillet mellom klient, seg selv som terapeut og de elementene i praksis som ved hvert tilfelle finnes tilgjengelig (Utne 2005). Disse elementene kan peke mot et brukerperspektiv, der klientens egen endringsteori skal ha plass i prosessen (Skauli 2007).

Miljøet som faktor

Viktigheten av miljøaktivitetene og miljøet som utviklingsfremmende understrekes av flere (Bechgaard 1995). Miljøterapi skal være nært knyttet til realitetene; klientens faktiske hverdag, klientens opplevelse av utfordringer og behov og de konkrete forhold rundt klienten. Det ligger terapeutiske muligheter i miljøet, men de terapeutiske mulighetene realiseres kun gjennom miljøterapeutenes bevisste holdning til disse mulighetene.

Larsen (2004) har i senere tid kommet med en presisering av sin definisjon på miljøterapi, der han sier at miljøterapi består av to deler: miljødelen, som dreier seg om å legge til rette og organisere, og terapidelen, som dreier seg om å utvikle og forandre. Miljøterapiens primære oppgave er å skape muligheter for at barn og unge kan jobbe med sin utvikling og endring (Larsen 2004). Denne definisjonen åpner kanskje i større grad enn tidligere definisjoner for å kunne forstå miljøterapi som en måte å organisere en virksomhet eller prosess på, i eller utenfor institusjon.

Som presisering av vår forståelse av miljøterapi vil vi legge vekt på følgende: Miljøterapi er kunnskap om hva som er miljøterapiens grunnelementer, hvilke miljøfaktorer som påvirker individet eller gruppen og kunnskap om hvordan miljøfaktorer påvirker individet eller gruppen. Endelig er miljøterapi også kunnskap om og oversikt over på hvilken måte disse miljøfaktorene kan brukes, utnyttes og organiseres slik at de bidrar til individets eller gruppens vekst og utvikling.

Grunnelementer i miljøterapi

Miljø kan sees på som alt det som er rundt oss. Det er de fysiske, psykologiske og sosiale omgivelsene vi lever i, beveger oss i og omgir oss med. I dette perspektivet åpner miljøterapibegrepet for å se på hvordan det miljøet barnet og den unge lever i kan legges til rette for at endring og utvikling muliggjøres. Fra nettverksteori kjenner vi igjen et fokus på nettverket som individet er en del av (Fyrand 1994). På samme måte kan miljøterapi være opptatt av de ulike miljøer rundt individet. Man kan se på individet som miljø, et individperspektiv som omhandler det biologiske, nevrologiske og psykologiske og samspillet mellom disse elementene. Videre kan miljø handle om individet i familiemiljøet, der samspillet mellom familiemedlemmene, ideen om «problemet som problemet», meningssystemer, språket, historier som fortelles om individet er sentrale fokus. Miljøterapi kan være rettet mot individet i skolemiljøet, der det kan arbeides med samspillet mellom skolens ytre strukturer og barnets eller den unges sosiale og kognitive evner,

atferdsmønstre og strategier. Miljøterapi kan også utvikles rundt samspillet med jevnaldrende, enten med fokus på samspillet i vennemiljøet, individet i institusjonsgruppen eller individet i aktivitetsgruppen. Endelig kan man se på individet i det sosiokulturelle miljøet, der økonomi, kultur, etnisitet og språk er viktige elementer. Ulike individer profitterer utviklingsmessig på ulike faktorer i ulike miljøer. Ulik genetikk og medfødt sårbarhet hos barn gjør at de kan ha behov for ulike typer miljømessige og samspillsmessige utforminger rundt seg for at de kan oppnå best mulig psykologisk og sosial utvikling (Mæhle 2007).

Relasjonsopplevelsen

Samspill er tett knyttet til relasjon, og relasjonsaspektet er grunnleggende i all tenkning omkring terapi og hva som virker i terapi (Norcross 2002). Relasjon kan ses på som en arena for regulering, mestring og vilje, og deling av følelser og intensjoner, der det siste er uttrykk for intersubjektivitet (Sundet 2001). Miljøterapi gjør det mulig å tilrettelegge nettopp for disse aspektene. Relasjon, eller mer korrekt, hvordan klienten opplever sin relasjon til terapeuten, oppfattes som den viktigste delen av det som virker i terapi (Duncan 1999). I litteratur som omhandler miljøterapi legges det mye vekt på systematikk, aktiviteter og tilrettelegging, men vi vil understreke at det avgjørende for miljøterapiens effekt er relasjonen mellom klient og terapeut. Gjennom tilrettelegging av miljø, aktiviteter og samvær kan man skape et felles fokus for oppmerksomhet. Terapeut og klient kan i dette felles fokuset erfare at følelser kandeles, retning og intensjon kan deles, og i dette kan relasjonen både bli et mål og et verktøy. Den sterke betydningen av relasjonen mellom miljøterapeut og klient bekreftes av bl.a. Lyberg (2007). Han henviser i sin hovedfagsoppgave til en undersøkelse som ble gjennomført blant ungdom som var innlagt på institusjoner, der ungdommene i undersøkelsen vektlegger at det som har hatt størst betydning for dem er at miljøterapeutene var å stole på og at de var troverdige. Lignende resultater kommer frem i undersøkelsen til Møller (2003) og Furre (2004).

Struktur og individ

Relasjon forutsetter at terapeuten tilpasser seg i møtet med hver enkelt klient. Dette krever et differensiert tilpasset terapeutisk tilbud. I institusjoner kan det være en utfordring å tenke differensiering, spesielt der alle klienter skal forholde seg til samme strukturer og rutiner. Rammene for institusjonsbehandling er ikke nødvendigvis differensierte, men miljøterapi er i sitt vesen og sin form nettopp dét. Der miljøterapi utøves

innenfor en institusjonell ramme, må miljøterapeutene mestre balansegangen mellom å ivareta institusjonens rammer og den miljøterapeutiske fleksibiliteten. Miljøterapi misforstås ofte til å handle om å være enig, gjøre det samme, gjøre likt. Miljøterapi er imidlertid heller det motsatte, der den ivaretar både behovet for forutsigbare strukturer, retningslinjer og rutiner samtidig med at klientens behov for individuell tilnærming og tilrettelegging ivaretas. Miljøpersonalet inviteres til å dra i felles retning og arbeide innenfor en felles faglig forståelsesramme (Kvaran 1996), samtidig som at de skal kunne bidra med sin personlige stil, sitt personlige engasjement og sin kreativitet. Miljøterapi er både strukturell og relasjonell i sin form og i sitt innhold (Larsen 2004). Disse begrepene peker på elementer som er avhengige av hverandre; struktur uten relasjon blir rigid og formålsløst, relasjon uten struktur blir utflytende og formløst. En terapeutisk prosess ivaretas både gjennom at miljøterapeuten forholder seg til ytre rammer og til seg selv, der relasjon, allianse, kompetanse og et forpliktende engasjement er nøkkelord (Løvlie Schibbye 2002).

Miljøfaktorer

Selv om miljøterapi i prinsippet kan åpne for muligheten til å arbeide med hele miljøet og all dets kompleksitet, så vil dette neppe være verken hensiktsmessig eller mulig. Det sentrale må være å se på hvilke faktorer man har til rådighet, og hvilke av disse som vil gi størst terapeutisk rom og effektivitet.

Miljøterapeutene er en miljøfaktor. En terapeut blir en del av miljøet ved å være tilstede, og han eller hun opptrer som en representant for grenser og tilgjengelighet (Larsen 2004). Miljøterapi avhenger av at de terapeutiske miljøfaktorene bevisst utnyttes. De oppstår ikke av seg selv, kun i kraft av at de potensielt eksisterer. Og for å være i stand til bevisst å utnytte de terapeutiske mulighetene, må miljøterapeutene inneha visse kvalifikasjoner. De må ha evne til å skape oversikt i komplekse sammenhenger, de må ha evne til å ivareta både en forutsigbarhet og en fleksibilitet. Tilretteleggingen av den terapeutiske prosessen handler blant annet om å motvirke tilfeldigheter samtidig med at man utnytter tilfeldighetene når de oppstår, og miljøterapi kan i lys av dette betegnes som en terapeutisk form som gir rom for terapeutisk spontanitet.

Miljøterapeutens fagkunnskap kan også forstås som en miljøfaktor. Organisasjonens valg av faglig fokus, teoretiske perspektiver og ideologisk standpunkt vil smelte inn i det miljøet som omgir klientene.

Miljøterapi må nødvendigvis framstå som en eklektisk tilnærming i den forstand at en miljøterapeutisk organisasjon bygger virksomheten opp gjennom flere ulike teoretiske perspektiver. En eklektisk tilnærming gir både muligheter og begrensninger. Mulighetene oppstår via et mangfold av konkrete tilnæringsmåter, forståelsesperspektiv og handlingsalternativer. Begrensningene oppstår via det samme mangfoldet, der enkelte organisasjoner gjemmer seg bak begrepet «eklektisk» for å slippe å ta standpunkt til hvilken faglig plattform de faktisk står på og hvilken plattform de ønsker å stå på. De terapeutiske mulighetene som ligger i disse miljøfaktorene ivaretas gjennom kompetanse knyttet til både overordnede forståelseslinjer og konkrete modeller. For å være i stand til dette, må organisasjonen legge til rette for at terapeutene har muligheter til å tilegne seg ny kunnskap, trene på nye ferdigheter og få veiledning på hvordan man kan benytte kunnskap i praksis (Lundstøl 2002).

Tidens betydning

Tiden er en sentral miljøterapeutisk faktor (Larsen 2004). Miljøterapeutisk bruk av tid skaper forutsigbarhet, tydelige rammer og åpner for muligheten til å arbeide med og i relasjon. Det må fokuseres på strukturer både på organisasjonsnivå og på individnivå. De overordnede tidsstrukturene danner en ramme for døgnet, og gir mulighet for miljøterapeutene å danne egne tidsstrukturer i møte med den enkelte klient. Tiden i miljøterapeutisk kontekst gir mulighet for miljøterapeuten til å være tilstede i de fleste situasjoner klienten befinner seg i, noe som igjen gir mulighet til å bekrefte klienten, og hjelpe til med å jobbe med de temaene som trer frem i ulike situasjoner.

Det fysiske miljøet er kanskje den mest åpenbare miljøfaktoren, det som man først forbinder med miljø. Klientens situasjon påvirkes av fysiske rammebetingelser, det være seg de rammebetingelser klienten omgis av til daglig, de rammebetingelser miljøterapeuten råder over, og de rammebetingelser miljøterapeuten ikke råder over. Terapeuten må kartlegge hva som stimulerer til vekst, hva som hindrer vekst og hva som kan påvirkes. Noen utviklingsprosesser fordrer aktiviteter og utstyr. Hva som er klientens utfordringer og vansker har betydning for hvilket utstyr og dermed hvilke miljøfaktorer som skal utnyttes, og på hvilken måte disse miljøfaktorene kan benyttes til klientens utvikling og endring. Miljøterapi, aktivitet og mestring henger tett sammen (Nybø 2001), og miljøpersonalet må ofte arbeide systematisk med aktivisering og motivasjon.

Verdier, etikk og holdning kan sees på som egne miljøfaktorer (Kvaran 1996, Aadland 1998). Organisasjonens valgte verdier bestemmer måten klientene blir møtt på i det miljøterapeutiske rommet. Samfunnets verdier, profesjonenes yrkesetiske retningslinjer, individers og gruppers definerte rettigheter – alt dette utgjør en del av det miljøet som skal forvaltes i møte med klienter. Miljøterapeutene kan utnytte det terapeutiske potensialet i disse abstrakte elementene. Verdier, etiske perspektiver og profesjonelle holdninger kan realiseres og praktiseres ved systematisk arbeid med miljøfaktorene. Ved å tilbringe tid sammen med klienten, gjennom å dele en aktivitet, legge til rette for utfordringer, utvikling og mestring, legge til rette for et terapeutisk samvær, kan miljøterapeuten stå fram som troverdig i sitt engasjement overfor klienten (Rogers 1951).

Den miljøterapeutiske organisasjon og de terapeutiske prosesser

Den miljøterapeutiske organisasjon kjennetegnes ved sin faglige primæroppgave og sine hensiktsmessige strukturer (Larsen 2004). Organisasjonen blir rammen for miljøfaktorene. Den blir virkemiddelet (Stokvold 2004) for å tilrettelegge for at de terapeutiske muligheter kan utnyttes full ut. Den miljøterapeutiske organisasjon kan være enhver profesjonell arena der miljøterapi er hovedterapiform eller et av flere terapeutiske former. Miljøterapi kan benyttes overfor barn, ungdom eller voksne. Den miljøterapeutiske organisasjon muliggjør terapi gjennom å identifisere miljøfaktorer, hvordan miljøfaktorene påvirker klienten, og på hvilken måte faktorene kan utnyttes i miljøterapeutiske prosesser.

Miljøterapi ivaretar terapeutiske prosesser på ulike nivåer i en utviklingsprosess. For det første åpner miljøterapi for muligheten til å skape terapeutiske prosesser. Dette kan handle om å utfordre klienten på vanskelige oppgaver i et trygt miljø, der miljøterapeuten kan støtte og være tilstede i utfordrende situasjoner. Miljøterapi handler blant annet om å være i forkant, forsøke å se for seg hva som kan bli utfordringer i et miljø, hva som kan utnyttes positivt av disse utfordringene, og på hvilken måte terapeutene kan påvirke miljøfaktorene slik at prosessen beveger seg i en hensiktsmessig retning. Videre åpner miljøterapi for muligheten til å bearbeide prosesser både underveis i utfordringene, og i etterkant av vanskelige situasjoner. De terapeutiske mulighetene kan ivaretas i etterkant av situasjoner, og bearbeidingen og samtalen rundt erfaringene kan bli terapeutisk. Miljøterapeutens tilstedeværelse kan i seg selv være en terapeutisk faktor,

der klienten stadig har en støttespiller, en veileder og en som kan gi respons i umiddelbar nærhet. I lys av dette kan vi si at miljøterapi handler om helhetlige prosesser, der terapeuten forvalter miljøfaktorer med betydning for utviklingsprosessen både i forkant av en situasjon, underveis og i etterkant innrammet av den miljøterapeutiske organisasjon.

Avslutning

Vi har ønsket å utforske spørsmålet «Hva gjør miljøterapi til terapi?», og har i artikkelen pekt på det vi mener er miljøterapiens terapeutiske kjerne gjennom å identifisere miljøterapeutiske prinsipper. Gjennom en ivaretagelse av disse prinsippene skapes det et

terapeutisk rom for klientens mestring, utvikling og endring. Miljøterapi innebærer et systematisk prinsipp, et relasjonelt prinsipp og et strukturelt prinsipp. Videre finnes også et prinsipp om kunnskap om miljøfaktorer, et prinsipp om tilrettelegging av samspill mellom miljøfaktorer og et prinsipp om helhet i den terapeutiske prosessen. Ved å forankre den terapeutiske prosessen i disse prinsippene, oppnås en ivaretagelse av de terapeutiske utfordringer både i forkant, underveis og i etterkant av prosessen. Dette skaper et helhetlig fokus på utfordringer og behov hos klienten, og det åpnes muligheter for at klienten selv kan bidra med sitt syn og sine tanker på sin utvikling og endring, der det særegne ved miljøterapi er det som skjer spontant i øyeblikket.

Litteratur

- Bechgaard, Birgitte (1995) *Miljøterapi*, Hans Reitzels Forlag
- Duncan, L.B, Miller S.D. & Hubble, M.A. (red) (1999), *The Heart and Soul of Change: what works in therapy*, Washington, DC. American Psychological Association
- Fyrand, Live (1994) *Sosialt nettverk- teori og praksis*. Tano A/S, Oslo
- Kvaran, Inge (1996) *Miljøterapi. Institusjonsarbeid med barn og ungdom*. Kristiansand: Høyskoleforlaget
- Larsen, Erik (2004) *Miljøterapi med barn og unge – Organisasjonen som terapeut*. Universitetsforlaget (155s.)
- Larsen, Erik og Selnes, Barbro (1975) *Fra avvik til ansvar*. Tano
- Lundstøl, John (red.): (2002) *I dannelsens tegn*. Gyldendal Akademisk
- Lyberg, Egil (2007) *Barn i institusjon. Hva sier forskningen om institusjonsbehandling og i hvilken grad vektlegges miljøterapi?* Hovedoppgave HiO
- Furre, Astrid (2004) *Arbeidsallianser i kollektivbehandling* Hvordan forstå ungdommene behandlingen? Hovedoppgave HiO
- Haugsgjerd S., Jensen P. og Karlsson B. (2002) *Perspektiver på psykisk lidelse*. Ad Notam Gyldendal
- Hårtveit Håkon, Jensen Per (2004) *Familien pluss en*. Tano
- Mæhle Magne (2007) *Nyere utviklingspsykologi som ramme og forutsetning for klinisk arbeid med barn* i Haavind og Øvreiede Bind I Gyldendal Akademisk
- Møller, Roar (2003) *Den gode hjelper i profil og prosess: Om dyktige miljøterapeuters kjennetegn og faglige utvikling*. Hovedfagsoppgave Høgskolen i Oslo, tidl. avd. ØKS nå avd. SAM
- Norcross, J.C. (2002) (Ed) *Psychotherapy Relationships that Work*. New York: Oxford University Press
- Nybø, Lorentz (2001): *Aktiviteter og aktivisering i sosialpedagogisk arbeid*. Pedkolon ANS
- Rogers Carl (1951) *Client-centered therapy* Boston: Houghton-Mifflin
- Schibbye, Anne-Lise Løvlie (2002) *En dialektisk relasjonsforståelse*. Universitetsforlaget
- Skauli, Ø. Geir (2007) i: Ulvestad, A.K. m.fl. (red), *Klienten den glemte terapeut; brukerstyring i psykisk helsearbeid*. Gyldendal Akademisk
- Stern, Daniel N. (2007) *Her og nå*. Abstrakt forlag
- Stokvold, Øystein (2004) *Organisasjon som virkemiddel*. Fordypningsoppgave, Videreutdanning i miljøterapi RBUP
- Sundet, Rolf (2004) *Forelesing på Videreutdanning i miljøterapi*. RBUP
- Sundet, Rolf (2001) i: Johnsen A., Sundet R. og Torsteinsson V. *Samspill og selvopplevelse*. Universitetsforlaget
- Utne, Brita (2005) *Tidsskrift for psykisk helse* (2005) nr 4
- Volden, Odd (2007) i Ulvestad, A.K. m.fl. (red), *Klienten den glemte terapeut; brukerstyring i psykisk helsearbeid*. Gyldendal Akademisk
- Aadland, Einar (1998) *Etikk for helse- og sosialarbeidarar*. Samlaget